

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ (ДПУ) ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ СЕЛЯНСТВА ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ У 1929–1934 РР.

ШАРМАР Ольга Михайлівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

УДК 340.0 (09) +351.741

Рассмотрены и проанализированы правовые основы и деятельность Государственного политического управления УССР по проведению репрессий украинского крестьянства в период принудительной коллективизации и голодомора на селе в 1929-1934 годах. Особое внимание уделено освещению формированию органов ГПУ в 1929-1934 годах как карательного органа, а также механизма осуществления этими органами политических репрессий против крестьянства в Украине, как основной силы сопротивления коммунистическому тоталитарному режиму.

Ключові слова: репресії, масові операції, антирадянські елементи, Наркомат внутрішніх справ, Державне політичне управління, «вороги народу».

Постановка проблеми

Згорання нової економічної політики в кінці 20-х років в УСРР та загострення боротьби за владу сприяли збільшенню фактичної ваги органів державної безпеки, а саме Державного політичного управління (далі ДПУ) УСРР у житті країни. У здійсненні хлібозаготівельної кампанії 1928 р., суцільної колективізації і розкуркулювання вони застосовували надзвичайні заходи.

Сьогодні, в умовах реформування системи правоохоронних органів України актуальність дослідження діяльності ДПУ набуває неабиякого значення. Це пояснюється тим, що саме вивчення історичного досвіду організації та діяльності правоохоронних органів, у тому числі вказаного надзвичайного органу, допомагає виявити та адекватно про-

аналізувати допущені прорахунки і надати можливість врахувати позитивні надбання, напрацьовані в минулому.

Ступінь наукової розробки теми

Окремі аспекти діяльності ДПУ висвітлюються у працях вчених-істориків та юристів: Н. В. Вронської, В. А. Золотарьова, В. М. Кривоноса, С. В. Кульчицького, П. П. Михайленка, О. І. Олійника, В. І. Пристайка, І. І. Рогожина, І. Б. Усенка, Ю. І. Шаповала, А. С. Чайковського та інші.

Постановка мети

Дана робота присвячена узагальненню результатів попередніх досліджень та висвітленню нових фактів організаційно-правових питань діяльності ДПУ по проведенню політичних репресій проти селянства в період колективізації та голодомору в УСРР з 1929 по 1934 рр.

Виклад основного матеріалу

Суцільна колективізація в УСРР на селі, починаючи з кінця 20-х років, здійснювалася примусовим шляхом. Приводом до цього послугувала постанова ЦК ВКП (б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” [1, с. 153]. Тоді вище керівництво СРСР вирішило здійснювати усупільнення господарств на Україні форсованими темпами і завершити його до осені 1931 р. або весни 1932 р. Цього можна було досягти лише завдяки жорстким методам адміністративного впливу на еконо-

міку та “надзвичайним заходам” за участю партійно-державного та адміністративно-управлінського апарату.

Одну з провідних ролей в організації, здійсненні та завершенні зазначеного процесу відіграло Державне політичне управління УСРР, яке входило до структури Об'єднаного державного політичного управління СРСР [2, с.181; 3 с. 32; 4, с. 9]. Основне завданням вказаного органу полягало в охороні внутрішньої і зовнішньої безпеки держави шляхом боротьби з контрреволюцією, шпигунством тощо, а також виконання спеціальних доручень Президії ВУЦВК та РНК УСРР [5, с. 388]. Але в ході зміни соціально-політичної обстановки в країні функції органу державної безпеки зазнавали різних варіацій.

Необхідно зазначити, що в цей період відбулася реформа правоохоронних органів – ліквідовано НКВС України згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 28 грудня 1930 р. “Про ліквідацію Народного комісаріату внутрішніх справ України” [6, арк. 326-328; 7, арк. 12; 8; с. 193]. Як наслідок, згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 29 грудня 1930 р. керівництво діяльністю Головного управління міліції та карного розшуку замість ліквідованого НКВС стало здійснювати ДПУ УСРР [9, арк. 37; 8 с.191-193; 10, с. 71]. Таким чином, під егідою ДПУ УСРР участь в усупільненні сільського господарства брала й робітничо-селянська міліція.

Такий стан справ обумовив покладення на ДПУ УСРР та ОДПУ СРСР вирішення практично всіх питань, що стосувалися життя й діяльності українського. Про це свідчить зміст телеграми від 13 червня 1933 р., надісланої начальником таємно-політичного відділу ОДПУ СРСР Г. Молчановим на ім'я начальників відповідних структурних підрозділів – республіканських ДПУ, їх обласних управлінь та заступників начальників політвідділів: “У черговому декадному повідомленні надішліть дані про вступ і вихід з колгоспів у період весняної посівної з розподілом по місцях. При аналізі причин виходів особливо вкажіть найбільш вражені колгоспи і райони” [11, с. 240].

Здійснення форсованого примусового усупільнення господарств вимагало, насамперед, усунення куркульства та ліквідації

його економічної основи. Згідно з наказом ОДПУ СРСР № 44/21 від 2 лютого 1930 р. всі заходи ДПУ УСРР в по реалізації цього завдання розгорталися в двох основних напрямках: 1) негайна ліквідація контрреволюційного куркульського активу, особливо кадрів діючих контрреволюційних та повстанських організацій (перша категорія осіб); 2) масове виселення, в першу чергу з районів суцільної колективізації та прикордонної смуги, найзаможніших селян, а також колишніх поміщиків, місцевий куркульський авторитет, церковнослужителів, сектантів та їхні родини у віддалені північні райони СРСР і конфіскація їхнього майна (друга категорія). Згідно з наказом планувалося найбільшу кількість вказаних сімей – 50000 виселити на Північ саме з України [5, с. 464-466]. Вказаний відомчий акт визначав обов'язковість створення “трійки” з представників обласних комітетів партії та прокуратури для розгляду справ, які заводилися відносно осіб, віднесених до першої категорії. Склад “трійки” затверджувався Колегією ОДПУ. Для безпосереднього керівництва операцією по виселенню, включених до другої категорії осіб формувалися оперативні “трійки”. Як результат з України протягом 1930-1931 рр. виселено 63 720 сімей, яких зосередили на спецоб'єктах ГУЛАГу [12, с. 118-143]. Взагалі за період колективізації розкуркулено селянських господарств понад 200 тисяч [3, с. 38].

Насильницька колективізація викликала масовий опір селян: повстанський рух охопив в Україні понад тисячу населених пунктів [13, с. 143-144], особливо в прикордонних районах [14, с. 70-78]. Але він, з різних причин, не досяг всеукраїнського масштабу та відповідних організаційних форм, тому й не створив безпосередньої загрози для радянської влади. Однак, на приборкання селян держава спрямувала значні воєнізовані загони органів внутрішніх справ та державної безпеки, а також військові підрозділи армії. Розпорошені та озброєні “сільгоспреманентом” і лише зрідка рушницями, селянські загони не виявили серйозного опору вищевказаним владним силам. Слід зауважити, що факт безпосередньої причетності ДПУ до фізичної ліквідації повстанців, подолання руху опору з використанням тактично-стрілецької

зброї та кавалерії засвідчуються архівними матеріалами, зокрема, доповідними записками голови ДПУ УСРР В. Балицького та інших посадових осіб цієї установи. В округах та районах весь штат місцевих відділів ДПУ УСРР протягом грудня 1929 р. та січня-лютого 1930 р. займався виключно організацією “боротьби” з селянським рухом опору. Здійснювалася агентурно-слідча робота, діяли воєнізовані групи (10-15 осіб) міліції на чолі з уповноваженим від ДПУ, які в разі масового організованого спротиву викликали регулярні частини НКВС-ДПУ. Про результати однієї з “профілактичних акцій” ДПУ в українських селах, проведеної з 1 лютого до 15 березня 1930 р., дізнаємося з інформації, підготовленої заступником голови ДПУ К. Карлсоном 19 березня 1930 р.: 25 тис. заарештованих “куркульських активістів”, 36 ліквідованих “контрреволюційних організацій”, 256 “розгромлених теоретичних груп”, 656 розстріляних, 3 673 ув’язнених до концтаборів, 5 580 депортованих [15, с. 600].

Таким чином, тактика придушення масових виступів селян була чітко відпрацьована й застосовувалася незалежно від характеру проявів невдоволення, наслідків, можливої кількості жертв.

У цей період величезних втрат населенню України завдано заходами, які передбачала постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. “Про застосування розстрілу та 10-річного ув’язнення за розкрадання колгоспного майна” та таємною інструкцією про її застосування від 13 вересня 1932 р. [5, с. 466-467]. Остання регламентувала та законодавчо закріплювала жорстоке ставлення до куркулів та інших “соціально-ворожих” елементів. Після прийняття цього документу органи ДПУ УСРР згідно з директивою політбюро ЦК КП(б)У в листопаді 1932 р. намітили проведення операції з нанесення “оперативного удару по класовому ворогу”. Її мета включала виявлення контрреволюційних центрів, які нібито організували саботаж хлібозаготівлі та інші шкідницькі господарсько-політичні заходи. Плани операції стосовно кожної області в Україні були детально опрацьовані на нараді начальників обласних відділів ДПУ УСРР 19 листопада 1932 р. Для реалізації такого заходу за-

лучалися представники особливих відділів, секретно-політичних і Економічного управління ДПУ УСРР. У документі переважала термінологія: “куркульсько-бандитські елементи”, “антирадянські групи заможних середняків”, “контрреволюційні повстанські угруповання”. До 20 листопада 1932 р. органами ДПУ у зв’язку із проведенням цієї операції арештовано 766 працівників колгоспно-радгоспної системи зі звинуваченнями в розкраданні колективної власності та куркульсько-петлюрівській і антирадянській діяльності [15, с. 621]. У подальшому подібні заходи в Україні набули неабиякого розмаху.

Як бачимо, для з’ясування завдань і функцій ДПУ УСРР у період колективізації та голодомору 1932-1933 рр. в Україні непересічне значення мають його накази. Окрім вищенаведених, історично вагому інформацію в собі містить оперативний наказ по ДПУ УСРР за №2 від 13 лютого 1933р. підписаний головою ДПУ В. Балицьким [15, с. 87]. У цей час перед органами безпеки висувалося завдання “негайного прориву, викриття й розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх куркульсько-петлюрівських елементах”, які “зривали основні заходи радянської влади і партії на селі”. На його виконання в ДПУ УСРР організувалася ударно-оперативна група. За кілька місяців вона “викрила” контрреволюційне повстанське підпілля в Україні, що охоплювало близько 200 районів, 30 залізничних станцій і депо та кілька пунктів прикордонної смуги [15, с. 244]. Належним чином спрацювало й економічне управління ДПУ УСРР, співробітники якого “викрили” контрреволюційну організацію в сільському господарстві України, пов’язану з аналогічними організаціями в Москві, інших частинах СРСР та за кордоном.

Така напружена й нестерпна обстановка на селі змусила його жителів масово залишати свої помешкання. З метою припинення процесу спустошення сіл ДПУ УСРР видало Оперативний наказ №2 від 5 грудня 1932 р., де наголошувалося, що боротьба з цим явищем не повинна обмежуватися заходами адміністративного та судового порядку, а “основний наголос повинен бути зроблений на виявлення організаційної ролі петлюрів-

сько-есерівського підпілля". У зв'язку з цим на транспортний відділ ДПУ покладалося завдання контролювати залізничні станції й не видавати квитків селянам, які не мали посвідчення райвиконкому на право виїзду чи запрошення промислових і будівельних державних організацій на роботи за межами України. Багатьох селян, яким вдалося виїхати за межі України, чекав арешт. І все ж таки за даними ОДПУ СРСР до 13 березня 1933 р. затримано 219 460 осіб, які без відповідних документів виїхали із сільської місцевості до міст, в тому числі в Україні – 37 924. Втім навіть ОДПУ було змушене визнати, що більшість затриманих становили не так звані антирадянські елементи, а селяни, які тікали в пошуках хліба [16, с. 113-114].

З виникненням масштабного голоду 1933 р. на ДПУ УСРР покладалося здійснити заходи по унеможливленню виходу за межі республіки інформації про голодування населення і його масову смертність. Правовою підставою виступило рішення Політбюро КП(б)У від 13 березня 1933р., де вказувалося: "Доручити тов. В. Балицькому вжити заходи щодо запобігання проникнення відомостей про випадки голодування в с. Старошведське за кордон" [17, с. 143; 18, арк. 190]. І вже 17 березня після розгляду стану справ у Київській області приймається рішення "Вжити найрішучіших заходів для боротьби з поширенням контрреволюційними елементами провокаційних чуток і всіх антирадянських елементів. Доручити тов. В. Балицькому, із свого боку, негайно вжити всіх необхідних заходів як по лінії ДПУ, так і міліції" [19, арк. 191]. Крім цього, про причетність ДПУ до замовчування факту голоду засвідчують кримінальні справи, порушені районними та міськими відділами проти колгоспників, які публічно заявляли про штучність голодомору. За поширення правди про голод ув'язнювали, так робили навіть впродовж другої половини 30-х років.

Окрім вищезазначеного на органи ДПУ покладалися і функції статистів. Це підтверджується тим, що майже в усіх документах ЦК КП(б)У, у яких міститься інформація про втрати від голоду, є примітка – "за даними ДПУ".

Загальновідомим є факт, що в роки голодомору ДПУ перебрало на себе функції судо-

вих органів, зокрема тих справ, що стосувалися канибалів. Останнє також обумовилося тим, що на той час діючий Кримінальний кодекс не містив правової норми, яка б визначала міру покарання за таке діяння, тому всіх обвинувачених у вчиненні цього злочину для проведення розслідування передавали до органів державної безпеки. Районні та обласні відділи ДПУ здійснювали розслідуванням кримінальних справ, обвинувачених в канибалізмі. Звичайно, що вищезгадані функції не були постійними, адже відбувалося як їх розширення, так і звуження, на що впливали зміни в соціально-політичній обстановці.

Згідно з наказом ОДПУ СРСР №0017 від 25 січня 1933 р. та циркуляром "Про взаємостосунки заступників начальників політвідділів" у політвідділах МТС і радгоспах вводилися посади заступника начальників з роботи ОДПУ [11, с. 243]. Вони, зберігаючи свою цілковиту самостійність у агентурно-оперативній діяльності, повинні були лише інформувати начальників політвідділів про політичний і господарський стан радгоспів, МТС та обслуговуючих ними колгоспів. Згодом ці посадові особи отримали право здійснювати розслідування під керівництвом і контролем оперсекретара ОДПУ. Таким чином, у структурі політorganів і державної безпеки з'явилася ще одна ланка, яка, будучи поза законом, наділялася правами здійснення кримінально-процесуальних норм.

У 1934 р. відбулася чергова реформа правоохоронних органів, згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. створювався загальносоюзний НКВС, до складу якого включено Об'єднане державне політичне управління. На підставі нормативного документа від 11 липня 1934 р. ЦВК УСРР прийняв постанову "Про створення НКВС УСРР" [7, с. 205; 3], згідно з якою до складу НКВС знову включалося Управління робітничо-селянської міліції.

Висновки

Слід зауважити, що масові політичні репресії відносно селянства з початком «військового комунізму», примусової колективізації не припинялися як в період голодомору, так і після подолання його наслідків, адже кожна кампанія сільськогосподарських робіт (посів-

АНОТАЦІЯ

Розглянуто та проаналізовано правові засади та діяльність Державного політичного управління УСРР щодо проведення репресій українського селянства у період примусової колективізації та голодомору на селі у 1929–1934 роках. Особливу увагу приділено висвітленню формуванню органів ДПУ у 1929–1934 роках як карального органу та механізму здійснення цими органами політичних репресій проти селянства в Україні як основної сили опору проти комуністичного тоталітарного режиму.

SUMMARY

Considered and analyzed the legal principles and activities of the State Political Administration to conduct SSR repression Ukrainian peasants during forced collectivization and famine in the countryside in the years 1929-1934. Particular attention is paid to the formation of the GPU in the years 1929-1934 as a punitive body and the mechanism for implementation of these bodies of political repression against peasants in Ukraine as the main force of resistance against the communist totalitarian regime.

на чи збиральна) проводилася під пильним наглядом уповноважених ДПУ.

Отже, форсована примусова колективізація в кінці 20-х на початку 30-х рр., що призвела до голодомору здійснювалася антидемократичними засобами – шляхом систематичного використання сили. Це призвело до того, що органи правопорядку, зокрема ДПУ, стало частиною єдиної тоталітарної системи влади і майже повністю втратило функції захисту соціальних і конституційних прав громадян в Україні.

Література

1. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939) – К.: Видавничий дім “Альтернативи”. – 1999 – с. 153.
2. ЗУ УСРР. – 1924, № 20. – Ст.181.
3. Усенко І. Б. Україна в роки НЕПу: доля курсу на революційну законність / за ред. - О.Н. Ярмиша. – Харків: Ун-т внутрішніх справ, – 1995, – С.32.
4. Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: “Абрис” – 1997 – С. 9
5. Хрестоматія з історії держави і права: Навч. посіб./ Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), - О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук – К.: “Юрінком Інтер”, 2003. – С.388.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 384., арк. 326-328.
7. ЦДАВО України – Ф.1. – Оп.7. – Спр. 14., арк. 12.
8. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 2 т. – К.: Генеза, 1999, 412 с.

9. ЦДАВО України – Ф. 5. – Оп.3. – Спр. 1905, арк.37.

10. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України 1927–1930 рр. Структура, функції, діяльність // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ / Українська академія внутрішніх справ України. – 1997 – №2. – С. 67–72.

11. Олійник О.І. Організаційно-правові основи діяльності ОДПУ і НКВС під час колективізації в Україні (1929-1934 рр.) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України – К.: “НАВСУ” – 1999 – № 3 – С. 240.

12. Земсков В.Н. Судьба “кулацкой ссылки” (1930-1954 гг.) // Отечественная история – 1994 – №1 – с.118-143.

13. Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов) – М., 1994 – с. 143-144.

14. Васильев В. Крестьянские восстания в Украине. 1929-1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С. 70-78.

15. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / За ред. В. А. Смоля, І. М. Дзюби, С. В. Кульчицького, В. М. Литвина, В. І. Марочко, Дж. Мейса, Р. Я. Пирога. – К.: “Наукова думка”, 2003.

16. Ивницкий Николай Хлебозаготовки 1932-33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна наук.-теорет. Конф. – К, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К; Нью-Йорк, 2000. – С.113-114.

17. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанич; передмова В. Яворського. – К., 1998. – С.143.

18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). Ф. 1, оп. 16, спр.9, арк. 190.

19. ЦДАГО Ф. 1, оп. 16, спр.9, арк. 191.